

RÓNAY LÁSZLÓ

A rokokótól a romantikáig

Az irodalmi kultúra megújulása

Nyugaton a polgárság vette át a vezető szerepet a kultúrában. Nálunk ez az osztály inkább néhány felvidéki nagyvárosban volt igazán jellegadó. Mégis jórészt polgári sorból származók alakították ki azokat a fórumokat, amelyek az írott szót szélesebb körben is terjesztették. Polgár volt Rát Mátyás, az első magyar nyelvű hírlap, a *Magyar Hírmondó* (1780) indítója. Az ő lapja Pozsonyban, a következők Bécsben jelentek meg. Eleinte bátor politikai kommentárokat is megjelentettek, a jakobinus mozgalom felszámolása után inkább csak hírek közlésére szorítkoztak. Kazinczy Ferenc *Magyar Museuma* már igazi folyóirat volt, akárcsak későbbi *Orpheusa*. A komáromi, 1789-ben indult *Mindenes Gyűjtemény* viszont népszerű lap volt, mert az asszonyok számára is közölt olvasmányokat.

A hirtelen meginduló irodalmi élet jelentős eseménye volt a Kármán József és Pajor Gáspár szerkesztésében megjelent *Uránia* című folyóirat, amelyik csak eredeti magyar alkotásokat közölt, fordításokat nem. Az *Urániával* kezdődött az a folyamat, amelynek végeredményeképpen Pest később az ország irodalmi központja lett. Korábban több nagy városban is működtek egymástól jórészt elszigetelt irodalmi közösségek, amelyek azonban épp szétszórtságuk miatt nem lehettek elég hatékony műhelyei a műveltség emelésének.

A bécsi udvar természetesen nem nézte tétlenül az eszmék szabad áramoltatására szerveződött, növekvő számú intézmény működését. Rendkívül alapos és precízen működő cenzori hálózatot épített ki, amely különféle formákban és struktúrák szerint, de évszázadokig bénította még a magyar szellemi életet, s minden korban az uralmon lévő rendszer, osztály — rendszerint kisebbség — érdekeit érvényesítette erőszakos intézkedéseivel. A 19. században a Habsburg-birodalmat szinte behálózták a különféle cenzori szervezetek, amelyeknek központja Bécsben működött. Később más és más központok alakultak ki, aszerint, hogy Magyarországon éppen melyik nagyhatalom erőszakos befolyása érvényesült...

Voltak természetesen más törekvések is, melyek a külföldi mintákat igyekeztek meghonosítani, szerencsére ezek irodalmi vonatkozásban igyekeztek frissíteni költészetünket és prózáinkat. *Ráday Gedeon* (1713-1792) honosította meg a rímes-időmértékes verselést, s ezzel nála jóval nagyobb tehetségű lírikusok számára készítette az utat. A már említett Barcsay és a grófi méltóságot viselő *Fekete János* a felvilágosodás humánus eszményeit igyekeztek verseikbe foglalni. *Péczei József* azon felül, hogy verseket és költői meséket írt, Voltaire-t fordított.

Csokonai Vitéz Mihály

Már kollégiumi évei alatt ritka formaérzékről tett tanúságot. Egészen fiatalon arról volt nevezetes, hogy ő írta az első rímes jambikus verset magyar nyelven, és elsőik között próbálkozott egy nálunk nehezen meghonosodó versformával, a szonettel. Bámulatos pontossággal és érzékkel rímelt. Míg elődei és kortársai kicsit fésületlenül hagyták a sorvégeket, nála sosem találunk hibára, a sorok összecsengése tiszta, s érezhető kedvteléssel kereste a meglepő, olykor bravúros megoldásokat.

Mi sem állt távolabb tőle, mint a szentimentalizmus kicsit mesterkélte fájdalom-kultusza. Ízig-vérig öröme hangolt poéta volt, s az örömet a legnehezebb helyzetekben is, olykor szinte hősieks elszánással igyekezett kifejezni. Ebben az a meggyőződése segítette, hogy az örömöket nem a valóságban, hanem a képzeletben találjuk meg. *Az én poézisom természetete*, amelyben talán legszebben és legtisztábban fogalmazta meg a rokokó életérzést, e nembem a magyar líra egyik legtökéletesebb darabja, egyben az irányzat betetőzése. Az alapvetően rokokó kifejezésmódot azonban finom ízléssel ellenpontosította és hitelesítette a költeményeibe magától értetődő természetességgel beledolgozott népies kifejezések és fordulatok révén, amelyek sosem erőltetettek, nem törnek meg ihletének természetes menetét. A pásztori idill közhelyeit ő helyettesítette először a valóságból vett képekkel és fordulatokkal. Ezzel forradalmi változást hozott líráinkban. Addig szinte kötelező feladata volt a költőnek, hogy mitológiai sablonokat alkalmazzon, s ezekbe rejtse legszemélyesebb mondanivalóját. Csokonai nagy moralizáló verseiben, épp a mondanivaló komolyságát átérezve, az egyszerűsítésre törekedett. Már a szemléletében kicsit maradi *Magyar! hajnal hasad* című versében megfigyelhető a felvilágosodás legkedveltebb jelképeinek könnyed alkalmazása. Hamarosan rá kellett ébrednie, hogy a magyar nemesi ellenállás büszke jelszavai mögött voltaképp üres pátoz rejlik, a nagy szavak a tettekre való képtelenséget álcázzák. *A magyar gavallérban* még dicséri a magyaros öltözék pompájával kifejezett hazafiasságot, *A bagoly és a kócsag* azonban már ugyanennek éles, szellemes paródiája, Csokonai humorának egyik remek megnyilatkozása. A szomorú műveltségi állapotok, a hiába remélt főúri támogatás mind mélyebb társadalomkritikára készítették. A magyar iskoladráma hagyományai-ból és a kor német színműírásaiból is merített egyetlen színdarabjában, a *Méla Tempefőiben* azonban saját sorsa minden keservét ábrázolni tudta: a címszereplő az ágról szakadt költő, éles kritikával szemléli korát, mely nagyon is jól érzi magát tunya tétlenségében.

Azt is felismerte azonban, hogy nem mindenki tétlenkedik. Vannak, akik hatalmas gaztetteket követnek el, s ezért hősnek nevezik őket, szemben a kis szélhámósokkal, akik akasztófán végzik. *A had* című leleplező versének egyes részletei az apokalipszis félelmetes látomásait idézik. Ugyanakkor vannak benne olyan mesteri leíró ellenpontok is, amelyek majd Petőfi *János vitézében* térnek vissza. Személyes tapasztalatainak megfogalmazása kelthette fel benne e tapasztalatok filozófiai általánosításának igényét. Így születtek Voltaire és Rousseau eszméit a legmagasabb költői színvonalon népszerűsítő nagy bölcséleti költeményei, a *Konstancinápoly* és *Az estve*. Az előbbiben „a szentség színével bemázolt babona” megtestesítőjét, a hatalommal összefonódott s azt készségesen kiszolgáló egyházat leplezi le a felvilágosodás eszméinek jegyében. *Az estve* viszont az embernek ember általi kizsákmányolásának tűnődő elmélkedések kíséretében kifejezett hiteles bírálata.

A múlt felé való fordulás, a gyökerek kutatása már ekkor sürgető kötelességévé tette költőinknek, hogy epikus formában is fel kellene tárniuk azokat a történelmi előzményeket, amelyekről megfelelő forrásanyag híján igencsak romantikus elképzelések éltek a köztudatban. Ilyen eposznak szánta Csokonai az *Árpádiászt*, amelyről azonban homályos ismereteink lehetnek, szövegét ugyanis csak töredékesen ismerjük.

Annál teljesebb a képünk nagy szerelmi élményéről, az őt Vajda Júliához fűző érzelemről, amelynek meglehetősen tragikus volt a kifejelete, hiszen a bölcs apa lányának biztosabb jövőt szánt, mint az éhenkórász poéta oldalán bízvást rá váró nélkülözéseket. A szenvedély hőfokáról azonban hiteles képet nyerhetünk a Lilla-versekből, amelyek Balassi szerelmi költészetének hevét idézik, bár Csokonai ciklusában lényegesen több az évődő elem. Költészetének ezt a rétegét is újszerűvé teszi az élményt hosszú évszázadokig semlegesítő vagy takargató mitologikus köntös elvetése. Csokonai költeményein érződik az átélt szerelem megtisztító hevülete, amelyet azonban a megállíthatatlanul elmúló idő szomorú de belenyugvó szemlélete ellentételez. Ez a fajta ellentételezettség és bölcseleti mélység majd Petőfi és Vörösmarty szerelmi lírájában tér vissza, hogy Adynál nyerje el modern megfogalmazását. Lilla elvesztése Csokonai költészetének legfájdalmasabb hangjait hívja elő. Érthető, hogy csalódása a rousseau-i magányosság ideálját állítja szemléletének középpontjába, bár *A reményhez* jól sejteti, milyen fájdalmas volt veszteségének érzése. A rokokó kifejezésmód még meglévő emlékeit az emberi fájdalom és a könnyes rezignáció homályosítja el a versben, s azt hihetnők, hogy a reménységtől fájdalmas sóhaj kíséretében búcsút vevő költőt a depresszió keríti hatalmába.

Csokonait azonban joggal hasonlították méltatói kora nagy zeneszerzőjéhez, Mozarthoz. Szellemi rokonságukra nemcsak az utal, hogy a költő lefordította a Varázsfuvola szövegét. Életművük legbensőbb természete is sok hasonlóságot mutat: a reménytelenség fájdalmas hangjait ellentétező derű mindkettejükéél közös. Ahogy Mozartnál természetes egységbe forr a g-moll szimfónia vagy a d-moll zongoraverseny búcsúzó fájdalma és a Varázsfuvola szabadkőműves emelkedettsége, derűje, úgy a nagy szerelmi élmény elmúlását fájdalmasan és rezignáltan mérlegelő Csokonai is képes megalkotni az első magyar humoros eposzt, a *Dorottyát*. Az 1799-ben készült alkotás egy farsangolás keretében a magyar nemesi életformának számtalan jellemző motívumát mutatja be s ironikusan-szatirikusan gúnyolja ki az idegen szokások szolgai majmolását. Derűs hatást keltenek az eposzi jelzők, a feloldás pedig a mesék boldog békességét idézi. A Dorottyában számtalan néprajzi mozzanat is található, Csokonai ugyanis tudatosan igyekezett feloldani azt az ellentétet, amely a népdal és a műdal között feszült. A *Szerlemdal a csikóbőrös kulacshoz* már teljes sikert hozott e vonatkozásban: a költő a népdal logikájához is alkalmazkodni tudott benne. Kezdeményeit Petőfi teljesítette be.

A búcsúzó debreceni években is megcsendítette a mozarti hangot nagyszerű anakreón verseiben, amelyek tőszomszédságában olyan megrendítő, a végre tekintő, realiztikus költeményei akadnak, mint a *Tudógyűléadásomról* és a *Halotti versek*. Utóbbi mintha a zeneköltő Requiemjének ikerdarabja volna. Ugyanúgy a hit és az örökkévalóság szólamát hangsúlyozza a legerősebben, mint a *Lacrimosa* tételben elnyugvó mozarti búcsúmű.

A zeneszerző és a költő is megrendelésre készítette utolsó összefoglaló művét, s a földi világtól elrugaskodva mindketten a lélek mezőire léptek a halál közelségében.

Fazekas Mihály

Mint Csokonai, Fazekas Mihály számára is Debrecen volt a szemléletmeghatározó közeg. Ő is a Kollégium növendéke volt, de a tógát huszároltözékre cserélte. 12 évig szolgált az I. lovasezredben. Szinte egész Európában megfordult és főhadnagyi rangig vitte, mégis inkább volt poétikus lélek, amit az is mutat, hogy 1796-ban, elunva a háborúskodást, lemondott rangjáról, s békés bölcs agglagényként élt szülővárosában. 1828-ban halt meg.

A katonaság is lehet lírai élmény ihletője, ezt bizonyítják első, olykor patriarchális hangvételő versei, melyekben lelkesen buzdítja rohamra vitézeit. Nemskára azonban megcsömörlött a vértől és a pusztítástól, s vígan intett búcsút a vitézkedésnek (*Búcsúzás a hadi élettől*). Debrecenben őt is Rousseau szomorú magányosság-érzése kerítette hatalmába. Vigasztalást a természet jelentett számára, melynek apróbb jelenségeit nagy megjelenítő erővel ábrázolta rövidebb lírai költeményeiben. Szívesen énekelte meg a tavaszi eső jótékony hatását, lelkesülten köszöntötte a természet megújulását, s általában is érezni költészete e szakaszában született verseiben, hogy számára nem költői feladat egy-egy napsütötte táj hiteles bemutatása, hanem e verseiben egy valóban természeti ember ad számot a valóság tényei és változásai által hitelesített érzéseiről és gondolatairól.

Páratlan hatást tett *Ludas Matyija*, amely születése után ponyvakiadásokban a legegyszerűbb olvasórétegekhez is eljutott, s bennük is erősítette azt a mesékben minduntalan igazolást nyerő tudatot, hogy a gonosz elnyeri méltó büntetését. A szokatlan és merész az volt, hogy e gonosz nemesember, míg megleckéztetője ripők parasztgyerek. Döbrögi is, Ludas Matyi is jelképpé váltak. Azzá tette őket a feszes szerkezetben, nagyszerű komikummal megírt történet, mely számtalan nyelven is sikert aratott.

Kazinczy és köre

Csokonai igazán nagy, maradandó hatású költő volt. Fazekas egyetlen művével beírta magát irodalmunk történetébe. Kora történetét azonban egyikük sem befolyásolta oly mértékben, mint a magát szisztematikus következetességgel az irodalmi élet és az irodalom orákulumává magasztó *Kazinczy Ferenc* (1759-1831). Rengeteget köszönhet neki a magyar irodalom, hiszen működése által ráébredhetett önön fontosságára. Körülötte alakult ki az az irodalmi élet, amelynek hiánya sokáig visszavetette a líra és a próza egységesülésének folyamatát. Ugyanakkor azonban meglehetősen sokat ártott az irodalomnak, hiszen elveit igyekezett mértékké tenni, s azok nevében nála sokkal komolyabb tehetségeket is kritikus-barátai martalékaul vetett, gyakran súlyos törést, válságot okozva az igazságtalanul megbírálnak.

A magyar nyelvújítás is neki köszönheti győzelmét. Elévülhetetlenek az érdemei abban, hogy egységes magyar nyelvet beszélünk. Szívós és rendszeres tevékenysége révén győzelmet arattak az újító elvek. Felfrissült és korszerűsödött nyelvünk, részint a tájnyelvi szavak irodalmivá tételével, részint idegenből való átvételekkel s újak alkotásával. Kazinczy még képzőket is kieszelt és következetes használatukkal rengeteg olyan szót hozott az irodalmi nyelvbe, amelyet ma szókészletünk ősi elemének vélünk.

Irodalmi életművének nem versei a maradandó értékei, holott mások költeményeinek javítgatásában fáradhatatlan volt. Páratlan forrásgyűjteményt talá-

lunk hihetetlen szorgalommal írt levelezésében, s érdekes emléket állít eszmei kialakulásának, érdeklődésének *Pályám emlékezete* és *Fogságom naplója* című alkotásaiban. Hogy felfogása mennyire gátolta egy idő után a magyar költészet természetes fejlődését, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy előbb-utóbb majdnem minden hajdani híve szabadulni akart vezérkedő tekintélyétől. Ráadásul még akadémiakussá is választották...

A rendszeres magyar kritikai élet, az igényesség és elvszerűség megteremtésében Kazinczy vitte a pálmát. A rendkívül művelt, ugyanakkor erős akaratú emberek módjára meg volt győződve arról, hogy bizonyos irodalmi kérdésekben csak neki lehet igaza. Ebben a hitében erősítették azok a nála lényegesen kisebb tehetségek is, akik köréje gyűltek, s szerényen sütkéreztek dicsősége fényében. Ennek fejében hangos riadót fújtak, ha úgy vélték, hogy mesterük elvei — amelyeket ők természetesen fenntartás nélkül a sajátjaikénak éreztek — vesztélyben vannak. Az irodalmi élet szellemét Kazinczy s a kortársak által tisztelettel „triász”-nak emlegetett szentháromság irányította. *Vitkovics István*, a könnyedén folyó líra, *Szemere Pál* hol szellemes, hol zavaros disputa emberei voltak, *Horvát István* viszont a kor irodalomtörténetének egyik legérdekesebb alakja. Igazi magyarkodó nacionalista, elképesztő szószármaztatásai és magyartításai azt a hitet keltették naiv pályatársaiban, hogy a régi magyarok nemcsak a hunokkal voltak komaságban, hanem a bibliai zsidósággal és a nagy antik népekkel is. Ámuló hallgatóságának — amely egyetemi tanítványaiból, de jeles költőkből, például Vörösmarty Mihályból is verbuválódott, — pillanatok alatt bizonyította be, hogy az Ádám név forrása a magyar ad ám, s a történelem bizonyossága szerint is a pártos melléknévből lett a parthus nép elnevezve. Kazinczy nagyon kedvelte a horatiusi középszer eszményét valló és valóban középszerű verseket író *Kis Jánost* is, akinek helyét nem kis túlzással Berzsenyi mellett jelölte ki, s ebbéli vélekedését a Berzsenyire rontó Kölcsey Ferenc sietett is megerősíteni és igazolni. Kevesebbre becsülte a mester a jó technikával verselő *Édes Gergelyt*, aki azonban hűségesen kitartott a vezér mellett.

Nem volt hálás dolog más ideálokat követni, mint amelyeneket Kazinczy és a köréje tömörült költők és kritikusok vallottak. Szegény jó Berzsenyi Dániel bizonyára fenntartás nélkül követte volna pallérozott elveiket, ha ő maga elég pallérozott lett volna. Így mulatságára szolgált a szóval könnyebben bánó, műveltebb ellenfeleinek, akik képtelenek voltak elismerni, hogy e folyvást önmagával vívódó, hallatlanul bizonytalan, új és új ismeretekre vágyó, de azokat félbe-szerbe megemészthető költő kora egyik legnagyobbja volt.

Berzsenyi Dániel

Lírájának kezdeti szakaszára a római poéták és a német nyelvű költészet igen alapos ismerete nyomta rá bélyegét. Kétségtelen, hogy az ő számára az élmény műbe foglalása különös nehézséget jelentett. Nem az a fajta költő volt, aki könnyed eleganciával ontja a verseket. Igazán akkor szárnyalt fel ihletése, amikor melankóliája megfelelő témára talált, s emlékezetéből olyan jeleneteket és gondolatokat hívhatott életre, amelyek némiképp ellentétben voltak a költészetének külső burkát alkotó horatiusi életfilozófiával, bár ezt is óriási elhithető erővel fogalmazta meg:

*Múzsám mosolygóbb tájakon andalog,
A csendes erdő boltjaiban szeret
Víg lantja zengeni, s rettegéssel
Néz az erős hadak istenére.
(Melisszához)*

Költészetét, mihelyt kilép a sztereotípiák közül, mély bölcséleti igény s a világ értelmezésének vágya hatja át. Pár versszakban is érzékeltetni tudta, hogy a világban élő ember voltaképp porszem, s a lét hatalmas folyamának mozgatója ezerévekben méri az időt. Minden elenyész, de új jelenségek is születnek:

*Te hoztad a nagy Minden ezer nemét
A semmiségből, a te szemöldöked
Ronthat s teremthet száz világot
S nagy idők folyamit kiméri.
(Fohászkodás)*

Megfigyelhető a magyar költészetben, hogy minden bizonytalan korszak szívesen fordul az egyensúlyt és nyugalmat sugalló antikvitáshoz, s ezekben a periódusokban új keletje támad Vergiliusnak, Horatiusnak és a többieknek. Így volt ez a szabadságharc bukása, 1849 után, így a jelen század harmincas éveiben, s ez történt a jakobinus mozgalom vérbe fojtását követően, a 19. század legelején, amikor az ókori római költők fordítása nem nyelvfejlesztő költői feladat volt, hanem követésük egyfajta életelv és életminta megtalálásának lehetőségét adta. Kazinczy maga is példának tekintette a klasszikus antikvitást, anélkül, hogy ennek lírájában komoly következményei lettek volna. Nem így Berzsenyi. A deákos iskola kezdeményei nála nyerték el betetőzésüket, a magyar deákos költőkkel ellentétben azonban ő az antik formákban saját magát szólaltatta meg, saját életének, elveinek kifejezési lehetőségére talált, amikor különféle versformákkal kísérletezett, vagy horatiusi sztereotípiákat ültetett verseibe. Horatius négy könyvnyi ódájának legszebb modern megfelelőit ő alkotta meg előbb kicsit túlcsigázott, majd egyre hatalmasabbra törő ódái verseiben, amelynek tartós hatása volt a magyar történetiszemléletre is, hiszen nemes értelemben vett konzervativizmusuk újra meg újra az egyensúly kiküzdésének lehetőségét ígérte zavaros korok számára. Hogy Kodály Zoltán, ennek a jó értelemben vett konzervativizmusnak legnagyobb képviselője oly szívesen zenésítette meg Berzsenyi ódáit, s nem egyszer épp a magyarság válságos történelmi periódusaiban, az talán sejteti, mennyire fontos költője volt a niklai remete a magyar életérzésnek. *A magyarokhoz* írt óda a hiteles, a népe sorsában magától értetődő módon osztozó, de azt kellő távolból szemlélni tudó, így az objektivitást is megőrző magatartás jelképe:

*Ébreszd fel alvó nemzeti lelkedet!
Ordítson orkán, jöjjön ezer veszély;
Nem félek. A kürt harsogását
A nyihogó paripák szökését
Bátran vigyázom...*

Ez a fajta költői azonosulás tovább élt Vörösmarty Mihálynál, de a konzervatívnak éppen nem nevezhető Petőfinél is, aki demokratikusabban, de voltaképp hasonló költői eszményeket fejezett ki a forradalmat előkészítő lírai verseiben.

Amikor 1805-ben Niklára költözött, az ott szerzett tapasztalatok vajmi kevésé lelkesítették a korántsem birtokosi életformát folytatni szándékozó Berzsenyit. Egy ideig éppúgy száműzöttnek érezte magát, mint például Babits Mihály Fogarason. Írhatott volna hatalmas lélegzetű költői összefoglalásokat, mint az antik líra egyik jelese, Ovidius tette. Berzsenyi azonban a kisebb műfajokban volt igazán otthonos, ihletének menete s alaptermészete is ezekhez vonzotta. Tökéletesen magáévá tette az ódát, melynek hazafias pátosza egyezett történetiszemléletével, s talán még teljesebben az elégiát, amely viszont kétségekre hangolt, töprengő, mélabús alaptermészetének kifejezésére nyújtott lehetőséget. A „képzelet égi álmában” született *Búcsúzás Kemenes-Aljától* de kivált *A közelítő tél*, melynek természeti képeibe voltaképp az élet, az ifjúság és a remények elmúlásának tudatát transzponálja, a magyar líra maradandó remekei.

Kétségtelen, hogy a vidéki magányában gazdálkodó, borús látomásait megverselő Berzsenyi számára rengeteget jelentett Kazinczyval való kapcsolata, melynek révén kitágult ismeretköre, s megismerkedhetett a felvilágosodás eszméivel is. A két költő viszonya új műfaj indítója lett Berzsenyi lírájában. Horatius ösztönzéseitől sem ment költői leveleiben az ész kultuszának adott hangot. Ugyanakkor a rövid műfajokban jóval otthonosabb lírai természetének nem egészen felelt meg a bölcselkedő lírai levélforma, melyben kedélyhullámzásait nem fejezhette ki annyira természetesen. Ekkor születik azonban egy páratlan remeke: az átdolgozott s most már végre végleges formáját elnyerő *A magyarokhoz*, amelynek az egész nemzetet válságban mutató hangulata már a romantika költői világát előlegezi, s abba a hatalmas sorba tartozik, amelynek tetőpontján Kölcsey Ferenc *Hymnusa* és Vörösmarty *Szózata* állnak. Bár mindig idegenkedett attól, hogy a komoly tanulságokat „díszes ruhába” öltöztesse, az az igazság, hogy ebben a köntösben tudta magát igazán hitelesen kifejezni, nem véletlen, hogy súlyos történelmi tárgyról szólva majdnem mindig ódai szárnyalású költeményeket írt. S bár episztoláiban hitelesen adott számot világnézeti érlelődéséről, ebben a műfajban sosem jutott el a kifejezésnek oly tömör és hiteles megfogalmazásáig, mint ódáiban és elégiáiban. Maga is érezte költészetének megoldatlanságát, ihletének elbizonytalanodását. Ebben a helyzetben Kölcsey bírálata s az a tudat, hogy egyik tábor sem érzi a magáénak költészetét, végzetesnek bizonyult. Több mint nyolc évig küzdött anyagával, míg válaszát megírta. A „honszeretet daliás erénye” azután is áthatotta mind ritkábban írt lírai verseit, de hiányzott belőle az a lendület, merészség és optimizmus, mely e hont átforgató új törekvések szószólójává tehetné volna, jóllehet e szellemnek egyik legfontosabb előkészítője volt, már csak élete példájával is, hiszen személyében egy alapvetően konzervatív szemléletű, nemesi származású költő ismerte föl, hogy a magyarság megújulása — erkölcsi kérdés is, s ennek az erkölcsnek lett egyik leghatásosabb tanítója. Legjobb verseinek látomásos terében az emberiséget összeforrasztó szeretetnek olyan hőfokát ünnepli, hogy akár Schiller *Örömmódájá*-nak látomásos képeire is gondolhatunk velük kapcsolatban.